

УДК 341:343.222.4

Л.І. ФЕСЕЧКО, канд. юрид. наук, доц.,
Донецький національний університет

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНДИВІДІВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Ключові слова: кримінальна відповідальність індивідів, міжнародні злочини, міжнародний військовий трибунал, головні військові злочинці, міжнародний трибунал на території колишньої Югославії, Трибунал з Руанди, судовий процес

Сучасне міжнародне право довгий час визнавало, що до міжнародно-правової відповідальності можуть притягуватися тільки держави як основні суб'єкти міжнародного права – мова про можливість залучення інших суб'єктів взагалі не піднімалася. Це положення починає мінятися тоді, коли з другої половини ХХ століття у зв'язку з визнанням Міжнародним судом ООН міжнародної правосуб'єктності самої Організації Об'єднаних Націй в практиці міжнародного права починає складатися правило про визнання правосуб'єктності всіх міжнародних міжурядових організацій.

Міжнародна кримінальна відповідальність індивідів (фізичних осіб) – відносно нове явище в міжнародно-правовій практиці. Після закінчення Другої світової війни притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності злочинців війни поклало початок формуванню міжнародного кримінального права, що визнало принцип індивідуальної кримінальної відповідальності за здійснення міжнародних злочинів.

Загальним питанням відповідальності в міжнародному праві, у тому числі й про формування міжнародного кримінального права були присвячені роботи провідних учених, юристів-міжнародників, серед яких можна виділити таких, як І.П. Бліщенко, Г.В. Ігнатенко, Н.А. Зелінська, І.І. Лукашук, І.В. Павлова, П.С. Ромашкін, В.І. Степаненко

та ін.

Метою статті є аналіз міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*, що відображають процес утворення галузі міжнародного кримінального права і констатація подальшого закріплення концепції кримінальної відповідальності індивідів в доктрині загального міжнародного права.

Новизна роботи полягає в аналізі питань створення та діяльності міжнародних кримінальних трибуналів, а також розроблених пропозиціях щодо подальшої реалізації принципу покарання індивідів за здійснення лиходійств, що визнаються світовою спільнотою міжнародними злочинами.

Ідея найсуворішого покарання осіб, винних в здійсненні міжнародних злочинів, є актуальною вже досить давно. Спроби притягнення до відповідальності глав держав та їх полководців мали місце в ХІХ–ХХ ст.: ув'язнення Наполеона на острові св. Олени в 1815 р., віддання під суд президента Південної конфедерації Джефферсона Девіса в 1865 р. і ухвали Версальського договору 1919 р. про суд над німецьким кайзером Вільгельмом II та його генералами. Але всі ці спроби не мали під собою тієї соціальної і нормативної бази, яка самим Провидінням була забезпечена процесу Нюрнберга [1, с.26].

В останні роки міжнародне товариство було змушене звернутися до створення нових методів боротьби з міжнародними злочинами, головним чином, шляхом утворення органів міжнародного правосуддя. З цією метою в 1955 р. Генеральна Асамблея ООН утворила підготовчий комітет для розробки Статуту Міжнародного кримінального трибуналу. При цьому комітет використовував досвід діяльності, як Нюрнберзького і Токійського трибуналів, так і ряду міжнародних трибуналів, котрі були створені для суду над фізичними особами, дії яких в різних країнах міжнародне товариство визнавало злочинними.

Питання про покарання військових злочинців виникло під час Другої світової війни. Ще 04.12.1941 р. уряд СРСР виступив з Декларацією, в якій вперше в історії було ого-

лошено, що покарання гітлерівських злочинців служитиме гарантією довготривалої стабільності післявоєнних міжнародних відносин. В Декларації вказувалося, що після переможної війни і відповідного покарання гітлерівських злочинців задачею союзних держав буде забезпечення міцного і справедливого миру [2, с.169]. Питання про кримінальну відповідальність головних військових злочинців неодноразово підіймалося на нарадах керівників країн коаліції і, можна сказати, було вже заздалегідь вирішене під час світової війни. Такий висновок підтверджує аналіз рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій. Ще чіткіше про це сказано в рішеннях Берлінського самміту трьох великих держав [3, с.143].

Безпрецедентні масові злочини, скоєні під час Другої світової війни, викликали таку сильну реакцію у широких верств населення, що створення міжнародних кримінальних судів для покарання винних стало неминучим. У 1945р. СРСР, США, Великобританія і Франція уклали угоду, до якої був доданий Статут Міжнародного військового трибуналу (далі – Трибунал) для суду над головними військовими злочинцями європейських країн осі (Німеччини і її союзників). До Угоди приєдналися ще 19 держав [4, с.73].

До кола суб'єктів міжнародної кримінальної відповідальності були включені фізичні особи: керівники, організатори, підбурювачі та посібники, що брали участь в складанні або здійсненні загального плану або змови, спрямованих на здійснення будь-яких злочинів, закріплених в Статуті трибуналу. Сам Статут (ст.6) визначав злочинні дії, на які розповсюджується його юрисдикція і які тягнуть за собою індивідуальну відповідальність:

а) злочини проти миру, а саме: планування, підготовка, розв'язання або ведення агресивної війни або війни всупереч міжнародним договорам, угод або завірень, або участь у загальному плані або змові, що спрямовані на здійснення будь-якої з перелічених дій;

б) військові злочини, а саме: порушення законів або звичаїв війни. До цих порушень

відносяться вбивства, катування або відведення в рабство або для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства або катування військовополонених або осіб, що знаходяться в морі; вбивства заручників; пограбування суспільної або приватної власності; безглузде руйнування міст або селищ; розорення, невинуватиме військовою необхідністю, і інші злочини;

в) злочини проти людяності, а саме: вбивства, винищення, поневолення, заслання і інші жорстокості, скоєні щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування за політичними, расовими або релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку із будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були скоєні, чи ні [5, с.801].

На виконання досягнутих раніше домовленостей між державами-переможницями про покарання головних військових злочинців, із 20.11.1945 р. по 10.11.1946 р. в Нюрнберзі відбувся безпрецедентний судовий процес над групою військових злочинців з 25 осіб. Після завершення суду, 30 вересня – 1 жовтня 1946 р. вироком Трибуналу підсудні були визнані винними у здійсненні змови з метою підготовки та ведення агресивних війн проти Австрії, Чехословачії, Польщі, Данії, Норвегії, Бельгії, Югославії, Греції, СРСР та інших країн, а також в здійсненні незліченних військових злочинів і тяжких лиходійств проти людяності [6, с.143].

Трибунал засудив Герінга, Ріббентропа, Кейтеля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Фріка, Штрейхера, Заукеля, Йодля, Зейсс-Інкварта і Бормана (заочно) до смертної кари через повішення; Гесса, Функа, Редера – до довічного ув'язнення; Шираха і Шпеєра – до 20 років, Нейрата – до 15 років і Денніца – до 10 років тюремного ув'язнення. Фріче, Папен і Шахт були виправдані. Після відхилення Контрольною Радою клопотань засуджених про помилування вирок був приведений у виконання.

Згідно з наведеними міжнародними доку-

ментами та виробленими на той час принципами, що зазначені в Статуті Трибуналу, злочини могли бути підсудні не тільки спеціально створеним міжнародним трибуналам, але й національним судам окремих країн в межах національних юрисдикцій, якщо скоєні злочини були пов'язані з певною територією.

Відповідно до тих же принципів, мирні договори 1947 р. передбачали зобов'язання країн, що брали участь у війні на стороні Німеччини, «вжити всіх необхідних заходів, щоб забезпечити затримання й видачу для суду над ними: а) осіб, звинувачених в тому, що вони здійснили військові злочини і злочини проти миру і людяності, віддали наказ про здійснення таких злочинів або сприяли їх здійсненню; б) громадян будь-яких Союзних і Об'єднаних Держав, звинувачених в порушенні законів їх країн зрадою або співпрацею з ворогом під час війни» [7, с.182–185].

Раніше, 13.02.1946 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію про видачу і покарання військових злочинців, якою рекомендувала державам-членам ООН вжити заходів, щоб військові злочинці, відповідальні за здійснення злочинів, вказаних в Статуті Міжнародного військового трибуналу від 08.08.1945 р., «були арештовані й вислані в ті країни, де вони скоїли свої жахливі злочини, для суду і покарання згідно із законами цих країн» [8, с.10]. Внутрішньодержавний механізм був використаний в судових процесах над військовими злочинцями, що відбулись в післявоєнний час в різних країнах світу: у ФРН, ДРН, СРСР, Туреччині, Ізраїлі, Франції, Канаді. Різний статус міжнародних злочинців визначав й ієрархію судових інстанцій, що здійснювали правосуддя: головних військових злочинців, що відповідали за проведення політики держави судили міжнародні трибунали, військових злочинців, що вершили свавілля на території цієї держави, – національні суди, за місцем здійснення підсудними їх злочинів. Окупаційні суди на території повержених держав приймали до свого провадження справи на тих же підставах, що й міжнародні трибунали.

Наведені акти, а також резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 11.12.1946 р., в якій Генеральна Асамблея підтвердила принципи, що були визнані Статутом трибуналу Нюрнберга і знайшли вираження в його вироку [9, с.140], ясно і однозначно продемонстрували світові, що в міжнародному праві зроблений історичний прорив в справі розвитку і становлення інституту міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за розв'язування і ведення агресивних війн і здійснення військових злочинів.

Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу був заснований Угодою 1946 р. за участю СРСР, США, Великобританії, Китаю, Франції, Австралії, Канади, Нової Зеландії, Нідерландів, Індії і Філіппін. З представників цих країн і був сформований трибунал. За скоєння тих же (вказаних в Статуті Трибуналу Нюрнберга) тяжких міжнародних злочинів були засуджені й головні військові злочинці мілітаристської Японії. Суду були віддані двадцять вісім вищих посадовців країни, багато з яких – вищі військові чини.

До смертної кари через повішення були засуджені: Хидеки Тодзіо, Сейсиро Ітагаки, Коки Хирота, Іване Мацуї, Кендзі Доїхара і Акіра Муро; Сигенорі Того – до 20 і Мамору Сигеміцу – до 7 років позбавлення волі; інші шістнадцять підсудних – до довічного ув'язнення. Токійський процес, також як і Нюрнберг, мав велике значення для затвердження принципів і норм сучасного міжнародного права, що розглядають агресивні війни як тяжкий міжнародний злочин.

З позицій міжнародного права того часу статuti трибуналів не були бездоганними. Загалом, це були суди переможців над переможеними. Але якщо повернутися у той час і пригадати британську пропозицію учинити позасудову розправу над керівниками переможених держав, то створення трибуналів уявляється актом, що є надто гуманним і відповідає духу міжнародного права. Крім того, Статuti цих трибуналів справили величезний вплив на прогресивний розвиток між-

народного права.

Так, вперше в історії як кримінальних злочинців карали фізичних осіб – вищих державних діячів, які були винні в розв’язуванні та веденні агресивної війни і здійсненні супутніх їй тяжких військових злочинів. Ці процеси заклали міжнародно-правову базу для засудження майбутніх військових злочинців незалежно від їх високого службового положення, в чому більшість авторів, зокрема І.І. Лукашук [4], М.Г. Михайлов [10], М.Ю. Черкес [11], вбачає позитивний вплив цих прецедентів на міжнародне право в цілому і становлення інституту міжнародної кримінальної відповідальності індивідів зокрема.

Найважливіша роль трибуналів полягає у тому, що угоди про їх створення, а також статuti цих міжнародних судових органів «є основними джерелами міжнародного кримінального права і по суті є першими в історії кримінальними і карно-процесуальними кодексами», – відзначав П.С. Ромашкин [12, с.28]. Безумовно, поява цих важливих нормативних актів – це заслуга країн-переможниць. Проте, необхідно підкреслити, що деякі союзні держави, що перемогли у війні, переслідували своїх німецьких і японських супротивників без розгляду можливості застосування тих же норм до їх власної поведінки під час війни [7, с.186]. Так, 08.08.1945 р., в день, коли представники союзних держав уклали Лондонську угоду, яка створювала військовий трибунал Нюрнберга, атомним бомбардуванням ВПС США було знищено японське місто Нагасакі, загинули сотні тисяч мирних жителів. Не менш жахливі міжнародні злочини були скоєні керівниками інших країн антигітлерівської коаліції. Проте, щоб не було сказано про легітимність цих міжнародних трибуналів і ухвалених ними рішень, у даному випадку мова йде про держави-агресори, які втягнули країни світу в Другу світову війну.

В кінці ХХ ст. знов виникла необхідність створення міжнародних кримінальних трибуналів у зв’язку з міжнародними злочинами, скоєними на території колишньої Юго-

славії і в Руанді. Тобто, пройшло півстоліття після створення післявоєнних трибуналів, перш ніж держави вирішили знову створити кримінальні трибунали і знову-таки обмежили їх юрисдикцію в часі і просторі. Принципово інший підхід до створення міжнародного трибуналу був проявлений на початку 90-х рр. ХХ ст. У резолюціях Ради Безпеки ООН висловлювала стурбованість Об’єднаних Націй з приводу порушень гуманітарного права під час міжнаціонального конфлікту, що розгорівся на Балканах. Відомості, що поступали з регіону про масові акти насильства, стали проявом політики так званих «етнічних чищень», і тому спонукали Раду Безпеки ухвалити рішення про створення Міжнародного трибуналу на території колишньої Югославії [10, с.5].

На основі рішення Ради Безпеки ООН були створені в 1993 р. Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території колишньої Югославії, починаючи з 1991 року, і в 1994 р. Міжнародний кримінальний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за геноцид та інші подібні порушення, скоєні на території сусідніх держав в період між 01.01.1994 р. і 31.12.1994 р. Отже, чітко позначена юрисдикція особиста, територіальна, тимчасова. В даному випадку міжнародні кримінальні трибунали були створені не шляхом укладення спеціальної міжнародної угоди, а на основі рішень Ради Безпеки ООН, які були мовчазливо визнані державами-членами цієї організації. Рада Безпеки обґрунтувала рішення створення трибуналів посиленням на розділ VII Статуту ООН, в якому йдеться мова про його повноваження у разі загрози миру і актів агресії. Проте всі його повноваження відносяться до держав, а не до індивідів. Оскільки ніхто не може передати прав більше, ніж сам має, то створення трибуналів засноване на широко-

му тлумаченні Статуту. На думку Генерального секретаря ООН Б. Бутроса Галі, іншого шляху просто не було, розробка і прийняття спеціальної міжнародної угоди відняли б багато часу, і значення утворення трибуналів було б багато в чому втраченим [13]. Необхідно підкреслити, що у юридичному плані легітимація дій Ради Безпеки по створенню вищезгаданих трибуналів мала істотне значення в результаті мовчазливого визнання членами ООН.

У Статуті міжнародного трибуналу для Югославії визначено, що підставою для залучення індивідів до кримінальної відповідальності є «серйозні порушення міжнародного гуманітарного права». Під цим розуміються порушення загальноновизнаних норм про захист жертв війни (Женевських конвенцій 1949 р.), а також законів і звичаїв війни (Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр. і додатків до них), крім того, геноцид і інші злочини проти людяності.

Оскільки міжнародний трибунал з Руанди був створений з метою засудження за злочини, скоєні в конфлікті не міжнародного характеру, то застосоване міжнародне гуманітарне право має декілька інший об'єм. Перш за все, до відповідальності притягуються особи, відповідальні за здійснення геноциду і інших злочинів проти людяності, а також порушники норм, що відносяться до поведінки воюючих під час конфліктів неміжнародного характеру (Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. і Додаткового протоколу II до них 1977 р.) [14], якщо ці порушення мали серйозні наслідки. Підтверджено, що офіційне положення обвинувачуваного, незалежно від того, це глава держави або уряду, не звільняє його від кримінальної відповідальності. Більш того, вони несуть відповідальність і за те, що не запобігли здійсненню злочинів своїми підлеглими. Це вже нове положення міжнародного кримінального права.

Трибунал застосовує у вигляді покарання тюремне ув'язнення. При визначенні його терміну він керується загальною практикою

винесення вироку про тюремне ув'язнення в судах відповідної держави (наприклад, Руанди). При визначенні покарання враховується особа винного і важкість скоєного. Крім цього, може бути винесена постанова про повернення законним власникам будь-якого майна і прибутків, придбаних в результаті злочинної поведінки, у тому числі шляхом примусу [11, с.250].

Істотною відмінністю Трибуналу з Руанди від Нюрнберга і Токійського є факт його створення під час конфлікту, що продовжується, коли обвинувачених (всупереч протидії держав, під юрисдикцією яких вони знаходяться) ще належало встановити, заарештувати, доставити в суд і обвинуватити в здійсненні протиправних дій, що виходять за рамки юрисдикції окремої держави і засудити відповідно до норм міжнародного права.

Як відзначає Н.А. Зелінська, спосіб, яким ці трибунали були засновані, має декілька важливих юридичних наслідків: «перш за все, необхідно враховувати, що джерелом їх повноважень стала не згода держав, під юрисдикцію яких підпадають ці злочини, а дії органу ООН, який ніякою кримінальною юрисдикцією не володіє взагалі» [15, с. 403].

Природно, що виникає питання про результативність діяльності трибуналів. Вже зараз ясно, що далеко не всі винні в здійсненні злочинів, особливо з числа керівників, постануть перед трибуналами. Проте, слід враховувати, що проголошення вироку (зачежно) тому або іншому діячу матиме істотні наслідки. Він не зможе покидати країну, жодна держава не має права вступати з ним в офіційні контакти тощо. В сучасних умовах це вже важливо.

Створення і діяльність міжнародних трибуналів є важливим кроком в розвитку міжнародного кримінального права, особливо таких його галузей, як судовий устрій і процес. Їх значення полягає також у тому, що вони прокладають шлях до установи загального міжнародного кримінального суду, який діє на постійній основі і володіє універсальною юрисдикцією. Україна підписала

Статут Міжнародного кримінального суду 20.01.2000 р., але не ратифікувала його. Російська Федерація також не ратифікувала Статут, а США відкликали в останню мить свій підпис під цим договором. Не дуже поспішає з цим і третій постійний член Ради Безпеки ООН – Китай. Тобто на практиці тільки декілька держав фактично визнали універсальну юрисдикцію міжнародного кримінального суду.

Інститут міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за здійснення міжнародних злочинів є значним стримуючим чинником сучасного міжнародного права по недопущенню порушення його найважливіших норм.

Статути трибуналів зобов'язують держави надавати допомогу, включаючи розшук та упізнання, отримання свідчень і виявлення доказів, арешт і затримання, передачу обвинувачуваного трибуналові. Все це вимагає внесення відповідних положень до кримінального і карно-процесуального права держав.

Отже, можна зробити висновок, що індивіди притягуються до кримінальної відповідальності відповідно до норм міжнародного права, а не всупереч ним. Розширення цієї практики є проявом подальшого становлення і реалізації принципу покарання індивідів за здійснення лиходійств, що визнаються світовою спільнотою міжнародними злочинами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левин Д. Б. Ответственность государств в современном международном праве / Д. Б. Левин. – М. : Международные отношения, 1966. – 217с.

2. Внешняя политика Советского Союза в период отечественной войны. Документы и материалы / Рыбаков В. М. – М. : ОГИЗ, Госполитиздат, 1946. – Т. 1. – 582 с.

3. Тегеран – Ялта – Потсдам: Сборник документов / сост.: Ш. П. Санаков, Б. Л. Цыбулевский. – 2-е изд. – М. : Международные отношения, 1970. – 416 с.

4. Нюрнбергский процесс: право против

войны и фашизма / отв. ред. Ледах И. А., Лукашук И. И. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1995. – 184с.

5. Международное право в документах : учеб. пособие / сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. – 3-е изд., переаб. и доп. – М. : МЦУПЛ, 2000. – 824 с.

6. Лукашук И. И. Международное право / И. И. Лукашук, А. В. Наумов. – М. : Издательство БЕК, 1999. – 414с.

7. Джантаев Х. М. Уголовная ответственность физических лиц в международном праве / Х. М. Джантаев // Международное право. – 2008. – № 4 (36). – С. 182–185.

8. Объединенные Нации. Генеральная Ассамблея. Резолюции, принятые на первой части первой сессии с 10 января по 14 февраля 1946 г. – Черч Хауз, Вестминстер, Лондон, 1947. – С. 10.

9. Объединенные Нации. Генеральная Ассамблея. Резолюции, принятые на второй части первой сессии с 23 октября по 15 декабря 1946 г. – Лейк-Саксес, Нью-Йорк, 1947. – С. 140.

10. Михайлов Н. Г. Международный уголовный трибунал по бывшей Югославии: компетенция, источники права, основные принципы деятельности : монография / Н. Г. Михайлов. – М. : Издатель Шумилова И. И., 2006. – 267 с.

11. Черкес М. Ю. Міжнародне право : підручник. – 2-ге вид., стер. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2001. – 284с. (Вища освіта ХХІ століття).

12. Ромашкин П. С. К вопросу о понятиях и источниках международного уголовного права / П. С. Ромашкин // Советское государство и право. – 1948. – № 3. – С. 21-30.

13. Бутрос Бутрос Гали. Гражданское движение за права человека / Бутрос Бутрос Гали [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/topics/humanrts/annivers/dec48-98.htm>.

14. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и Дополнительные протоколы к ним. – 3-е изд., испр. – М. : Международный комитет Красного Креста, 2003. – 344 с.

15. Зелинская Н. А. Международные военные трибуналы: от Нюрнберга до Гааги / Н. А. Зелинская // Актуальні проблеми політики : збірник наук. праць. – 2001. – Вип. 12. – С. 402–409.

Фесечко Л. І. Кримінальна відповідальність індивідів у міжнародному праві / Л. І. Фесечко // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 888–894 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10fliump.pdf>

Розглянуто питання створення та діяльності міжнародних кримінальних трибуналів ad hoc, що відображають процес утворення галузі міжнародного кримінального права, аргументовано, що статuti трибуналів зобов'язують держави надавати допомогу та передавати обвинувачуваного трибуналові. Обґрунтовано пропозиції щодо внесення відповідних положень до кримінального і карно-процесуального права держав.

Фесечко Л.И. Уголовная ответственность индивидов в международном праве

Рассматриваются вопросы международной уголовной ответственности физических лиц, определен круг субъектов международной уголовной ответственности, проанализированы международно-правовые документы по созданию международных уголовных трибуналов, предложены пути дальнейшей реализации принципа наказания индивидов за совершение международных преступлений.

Fesechko L.I. Criminal Responsibility of Individuals in an International Law

The questions of international criminal responsibility of physical persons are examined in the article, the circle of subjects of international criminal responsibility is certain, international documents on creation of international criminal tribunals are analyzed, and the ways of further realization of principle of punishment of individuals for the commitment international crimes are offered.